

KRUPPA TAMÁS

Ferencesek vagy jezsuiták?

Tervek az erdélyi katolicizmus feltámasztására

Az erdélyi katolikus hierarchia helyreállításának kísérletéről számos dokumentum maradt ránk. A legutóbb éppen e sorok írója foglalkozott bővebben a Báthory dinasztiának az erdélyi püspökség visszaállítását célzó erőfeszítéseivel,¹ ezért az eddigi eredmények rövid összefoglalásától eltekintve ebben a fejezetben csupán az újonnan előkerült, vagy a kutatás látókörébe nem kerülő iratokat fogom vallatóra.

A jezsuiták 1579-es erdélyi betelepítése után úgy tűnt, a rekatolizáció első lépése, ha későn is, de végre megtörtént. Báthory István a távolból mindent elkövetett, hogy a gyengécske kezdemények megerősödjenek; a jezsuita kollégiumok rendszerét megtámogatta a pápai szemináriumokkal, amint azt királyságában, Lengyelországban is tette. Bátyja, Kristóf mindenben partnernek bizonyult, egyetlen fiának nevelését is a jezsuita rendre bízta. A viharfelhők a király halála után rögtön jelentkeztek. A rendek, a kormányzóval, Ghicz Jánossal az élen két év kemény pressziója után kikényszerítették az ifjú fejedelemtől a rend kitiltását, cserébe a nagykorúsításért. A kitiltásnak azonnali következményei lettek; V. Sixtus kiátkozta az országot és lakóit. A lépés – különösen, hogy egy protestáns országról van szó –, első látásra egy kissé radikálisnak tűnik. Ha azonban végigtekintünk a térség politikai palettáján, azonnal a szemünkbe ötlük, hogy a jezsuita rend erdélyi kiűzésével a keleti térség rekatolizációjának egyik oszlopa dőlt ki. Erdély ugyanis ugródeszkát jelentett mind az orosz, mind a balkáni, mind a hódoltsági területek irányában. Hogy milyen nagy volt a politikai jelen-

---

¹ Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében. In: Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok 2002/1-4, 39–74.

tősége az 1588. évi megyesi végzéseknek, azt a vatikáni levéltár államtitkári fondjainak ránk maradt levelezésanyaga dokumentálja.

A megyesi országgyűlésen történetekre a Kúria rögtön reagált; az államtitkárságra özönleni kezdtek a jelentések, főleg az akkori lengyelországi nuncius, Annibale di Capua tollából. Nemsokára Rómába kerültek az omni-nózus végzések és a kitiltás ellen a végsőkig küzdő jezsuiták beszámolóí. A befutó anyagokat külön kódexbe rendezték, bár ez amúgy is szokás volt, hiszen az efféle iratokat általában a nunciusi jelentések mellékleteként küldték be. Az iratok ennek megfelelően kerültek külön helyre, a jezsuiták moldvai betelepítése tervének dokumentumaival együtt. A rend tagjainak egy része ugyanis a kitiltó határozat után a moldvai vajdaságba ment, ahol az akkor regnáló Péter vajda több egyértelmű gesztust is tett a katolicizmus irányába. A moldvai katolikus ügy igazi előremozdítója azonban az egykori portai dragomán, a Velencét is szolgáló Bartholomeo Bruti volt, aki ekkor a kancellári tisztséget töltötte be. A vajda és Bruti, hogy országuk mozgásterét megnöveljék, közeledni kezdett a Szentszékhez. Nem tárgyunk a moldvai rekatolizáció kísérletének története, ezért csak annyit jegyzek meg, hogy a kieső erdélyi fejedelemség helyettesítésére a szintén török fennhatóság alatt lévő vajdaság kínálkozott. A moldvai helyzet azonban meglehetősen ingatag volt, először Péter vajdának kellett elmenekülnie a Porta haragja elől, majd Brutit gyilkolták meg. Ezzel hosszú évekre befellegzett a Moldvát illető jezsuita terveknek.

A megyesi végzések után nem sokkal arról értesülünk, hogy Hieronimo Matteucci velencei pápai nuncius megbeszéléseket folytatott Melchior Michele lovaggal, aki ifjabbik Báthory István megbízásából érkezett Velencébe. A tárgyalások négy pont körül forogtak; a fejedelem bocsánatot kért a kiűzés miatt, de értésre adta egyúttal azt is, hogy a rendek dühét a jezsuitáknak Ernő Habsburg főherceggel folytatott levelezése váltotta ki. Ezért a jezsuitákat nem, de az egyéb szerzetbeliek befogadását keresztül tudja vinni a rendeknél.² Végezetül arra kérték a szentatyát, hogy nevezzen ki Rómába egy bíboros protektort Erdély számára, és biztosítékokat kért arra nézve, hogy az

---

² A tárgyalások eme pontjával van tehát összefüggésben, hogy a fejedelem a gyöngyösi ferencesektől miséspapokat kért a csíksomlyói kolostor számára.

erdélyi követet illő módon fogadják az örök városban.³ Ez a rendkívül érdekes irat régóta ismert, ennek ellenére mégsem fogta senki eddig vallatóra, pedig ebbe a négy pontba bele van foglalva az összes olyan probléma, amely az erdélyi egyházi hierarchia restaurálásának útjában áll.

Báthory István halála után az új kurzus legitimációja meglehetősen ingatag talajon állt. A trón dinasztiai belüli öröklésére még a fiatal erdélyi állam életében egyszer sem volt példa. Hozzátehetjük, az erdélyi állam egész története alatt mindössze kétszer – ha leszámítjuk II. Apaffy Mihály szimbolikus regnálását – került erre sor: a Báthoryak után a Rákócziak esetében. Az erdélyi uralom Achilles sarka a Portához fűződő viszony volt, ezért az erdélyi rendek számára rendkívül fontos volt, hogy az uralkodó elkötelezze magát a török orientáció mellett. A jezsuiták által nevelt Zsigmond ilyen irányú elkötelezettségét illetően kételyek merültek fel. Nem így unokaöccseivel kapcsolatban, akiknek Lengyelországban is voltak földbirtokaik, ahol István halálával szintén nyitottá vált a helyzet. Az új uralkodónak, III. Zsigmondnak névrokonához hasonlóan igen gyenge volt a legitimációja. Ő is arra kényszerült, hogy választási feltételeket írjon alá a rendek számára, mint elődei, amelyben benne foglaltatott a szabad vallásgyakorlat elve is. Ráadásul a trónt Habsburg Miksa is megpróbálta fegyveresen megszerezni, bár kísérlete kudarcba fulladt. Lengyelország fontosabb volt a Szentszék számára, mint a vazallításban élő Erdély, és több volt a katolikus is, ezért oda a trónváltás után egy legátus utazott Hippolito Aldobrandini, a későbbi VIII. Kelemen személyében. Aldobrandini erőfeszítéseit Miksa kiszabadítására és a béke – amely később bédzini egyezmény néven vonult be a történelembe – tető alá hozására koncentrált. Valószínűleg ez az oka, hogy az ő levelezésében számunkra érdekes dokumentumot nem találunk.

Annál érdekesebb Annibale Capua lengyelországi pápai nuncius 1589 májusában az államtitkárságra befutó levele. Capua volt az, aki nemcsak a Michele lovaggal folytatott tárgyalás feljegyzéseit, hanem ifjabb Báthory Istvánnak a kiűzés ügyében írt levelét is Rómába küldte. Ez a május 1-jén írt levél továbbgondolja a fentebb említett velencei megbeszéléseket. Mondandójá-

---

³ A megbeszélésekről Uo. 419–420.

nak központi témája a jezsuiták kiűzésevek foglalkozik; láttuk, hogy ifjabbik Báthory István azt állította, hogy a rend kiűzésének legfontosabb oka a Habsburgokkal fenntartott kapcsolat volt. A nuncius beszerezte a megyesi végzéseket az összes egyéb, a kiűzéssel kapcsolatban keletkezett iratokkal együtt, tehát ezek pontos ismeretében hivatkozhatott a 8., 10. és 12. artikulusokra, amelyekből – mint írta – egyértelműen kiderül, hogy a kitiltásnak nem politikai, hanem vallási okai voltak. Hivatkozott még Zamoyski lengyel kancellár Zsigmondnak írott levelére is, amely két évvel korábban született, amikor Zsigmondot megválasztották, bár magára a beiktatásra csak 1589 elején került sor.⁴ Szamosközy hagyatékában találunk egy Zamoyski által írott levelet 1588. január 7-ei kelettel, amelyben a kancellár a jezsuiták védelmére inti Zsigmondot.⁵ Lehet, hogy a nuncius nem erre céloz, tájékozottsága az ügyben mindenesetre meggyőző.

A történetek alapján – írja, egyértelmű –, hogy a Habsburg kapcsolat csak ürügyül szolgált a jezsuitákkal kapcsolatos leszámolásokhoz. Mégis, szavai valahogy nem meggyőzőek. Michelére hivatkozva azt tanácsolja, hogy a kiűzött jezsuiták helyett a pápa más szerzetesrendek soraiból küldhetne papokat vagy szerzeteseket, akiknek lenne mód az eltartására, az erdélyi katolikus uraknak ugyanis joga van arra, hogy magáncélokra papot tartsanak, így be lehetne vinni őket az országba. Nem vitás, az ötlet legfelsőbb körökből, Zsigmondtól, Andrástól származott; a Báthory unokaöccsök, mint láttuk, nem igazán tartották szívügyüknek a jezsuita rend ügyét, a miattuk és körülöttük felkorbácsolódó kedélyekről bőségesen értesülhettek a forrongó lengyel belpolitikai életet látva. Ezt a nuncius is megtapasztalhatta, és bár a Michele által beküldött pontokban ez szintén benne van, mégis gyanúra ad okot, hogy túlságosan nagy igyekezettel próbálja több forrásból is bizonyítani ártatlanságukat. Nem igazán sikerült az a hatásosnak szánt szónoki kérdés sem, hogy tudniillik a jezsuitáknak – akik a fejedelmet nevelték – hogyan is lett volna módjuk Erdélyben kémkedni?

A nunciushoz tökéletesen tisztában kellett lennie a jezsuitaellenes közhangulattal, amely nemcsak Erdélyben és Lengyelországban, hanem egész Európában eluralkodott. Ennek jellemzésére rendkívül izgalmas adalékul kí-

---

⁴ A nuncius levelét vö. Monumenta Antiquae Hungariae (1587 – 1593), vol. III, Ed. Ladislaus Lukács, Romae 1981, 441–443.

⁵ Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. G 708, Szamosközy hagyaték (számozatlan.)

nálkozik Károly főherceg és V. Sixtus pápa levélváltása 1589 tavaszán, tehát éppen akkor, amikor Annibale di Capua küldözgette idézett jelentéseit Rómába.

Károly főherceg a stájerországi ellenreformáció vezéralakja volt. Grácban kollégiumot alapított a jezsuitáknak, és megtette az első határozott lépést, hogy tartományát megtisztítsa a protestánsoktól. Az ő lánya volt Mária Krisztierna, Báthory Zsigmond későbbi felesége. A főherceg első, a pápának írt levele a mi szempontunkból ugyan kevésbé informatív, de megírásának időpontja (1589. március 2.) önmagában is jelzésértékű. Károly a kissé körülményes kezdés után azzal indokolja levelének megírását, hogy elterjedt annak a híre, hogy a jezsuita rend regulájában változtatásokat eszközölnek. Mi lesz akkor, tette fel a szónoki kérdést, ha éppen ők lépnek erre a bizonytalan és ingoványos talajra? A jámbor fejedelmeket megdöbbenette a hír, mivel azt még az eretnekek is elismerik, hogy a jezsuiták az egyetlen igazán komoly ellenfeleik. Ezen a ponton válik izgalmassá a levél, a főherceg ugyanis így folytatja: „Erdélyből nem más ok miatt, hanem azért űzték ki őket, mert szembeszálltak az eretnek tanácsosok törekvéseivel. De mit fognak kiváltani azok az elképzelések [ti. a regula megváltoztatása] azoknak a lelkében, akiket ők neveltek fel a katolikus hitben? Ha értesülnek arról, hogy a Szentszék meg akarja változtatni a szabályzatot, amely pedig annyira tartós és szilárd, és amelyet maguk a rendtagok is olyan páratlan buzgalommal gyakoroltak, talán nem fogják a kapott tanítást is kevésbé erősnek és szilárdnak érezni?”⁶

A főherceg tehát pozitív példaként tekint arra, ami Erdélyben történt, éppen a fejedelemségben történeteket használva fel arra, hogy szándéka megváltoztatására bírja a pápát. V. Sixtus reakciója egészen váratlannak tűnik; a megkülönböztetett figyelmet már az is jelezte, hogy az államtitkárságra befutó iratot a titkár, aki a leveleket átolvassa, hogy a kongregációban betervezthessék a pápának, a margóra két ikszet tett. A pápa válasza április 10-én

---

⁶ „...cum ex Transylvania non aliam ob causam, quam quod haereticorum conatibus instituti sui ministeriis, egregie obviam irent expulsi sunt. Quas vero cogitationes, haec res in eorum mentibus pareret, qui ab iis in religione catholica sunt instituti? Qui si eorum institutum a sede apostolica immutari intelligant, a qua iam toties probatum et confirmatum est, quamque ipsi religiosi singulari studio venerantur, doctrinam quoque quam ab iisdem hauserunt, parum constantem et firmam fortassis suspicabuntur?” Archivio Segreto Vaticano, Segr. Stato, Polonia, vol. 29, fol. 105r.

született meg, vagyis egészen gyorsan. A levélben a következőt olvashatjuk: „A [jezsuiták] a világi dolgokra túlságosan is nagy gondot és figyelmet fordítanak. A szentlecke, az ima és a lelkigyakorlatok helyett a köznép beszédét hallgatják, a kolostorokat otthagyták, és betolakodtak a királyi udvarokba, jobban szem előtt tartva az államérdeket, mint amennyire az vallásos férfiakhoz illő. Emiatt szükségképpen támadt sokakban gyűlölet, nem kell tehát csodálni, hogy vétkeik miatt, ahogy az legutóbb Erdélyben is történt, kiűzték őket.”⁷ A célzás túlságosan is egyértelmű volt, hogy azt a főherceg elengedje a füle mellett. Viszontválaszában éppen olyan nagy igyekezettel hangsúlyozza a jezsuiták ártatlanságát, ahogyan azt Annibale di Capua tette: „Erdélyből, ahonnan a jezsuitákat kiűzték, származott a vád, hogy az országot állítólag át akarják játszani az ausztriaiaknak. De ebben szemernyi igazság sincs, erre tanú az ország fejedelme, aki kitüntető oklevelet állított ki erkölcsaik feddhetetlenségéről és ártatlanságukról, és hogy távozásukban csakis a hit, Őszentsége és a Szentszék kitartó és rendíthetetlen védelme játszott szerepet. Az eretnek kiűzték és távozásra kényszerítették őket, sőt nemcsak a jezsuitákat, hanem minden egyéb katolikus papot, és magát a katolikus vallást és hitet is, amelyet ezzel a rendelettel akartak végleg száműzni és kiirtani. Azokról a jámbor fejedelmekről pedig, akikről azt állítják, hogy a jezsuiták vérig sértették őket, én magam is beszélhetnék, ha eddig akár egyet is láttam volna, ellenben mindenki jóindulattal támogatta és segítette őket, a legnagyobb igyekezettel járva el érdekükben, amit egyébként az elmúlt évben személyesen is megtapasztaltam, amikor rokonomnál, a bajor hercegnél és testvéremnél, Ferdinándnál jártam.”⁸ A kissé gúnyosra sikeredett célzás és az egész levelezés

---

⁷ „A sacrorum librorum lectione, et divinarum rerum meditatione, et contemplatione ad vulgi sermones confugerint et refractis religionis claustris in regum aulas, irruperint, et ad uniuscuiusque status ac imperii rationes cognoscendas curiosius quoque religiosos viros decebat animum adiegerint. Quibus ex rebus cum multorum odia necessario incurrerint, nemini mirum videri debet, si eorum culpa, factoque ex Transilvania proxime eiecti sunt.” Uo. fol. 109v. A rendi regula néhány előírásának megváltoztatásáról vö. *Geschichte des Papste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration*, Bd. X, bearb. Ludwig Pastor, Freiburg, 1926, 128–134.

⁸ „De Transylvania vero fuit quidem rumor allatus iesuitas inde eiectos, quod regnum illud tradere vellent principibus Austriacis: sed tantum abest, ut hoc vel umbram veri habuerit, ut in ipsorum discessu, illique loci princeps, honorificum eis diploma, quod et vidi et legi dederit, quo testimonium ferebat, de eorum virtute integritate, et innocentia: sola igitur

hátterében a kiűzés iratait kiadó Lukács László szerint a spanyol jezsuiták körül kibontakozó konfliktus húzódott meg,⁹ amely azonban a jelek szerint az ellenreformáció egyik németországi központjának számító bajor udvarban is bizonytalanságot keltett. Ennek a bizonytalanságnak azonban semmiképpen sem kizárólag a spanyol jezsuiták voltak az okai, hanem ami például Németalföldön vagy Franciaországban 1572 augusztusa, a Szent Bertalan éji vérengzés óta történt. A királyságban dúló vallásháború egyik gyújtópontjában a Katolikus Liga élén álló Guisek álltak, Henry de Guise-t pedig éppen a fenti események idején, 1588. december 23-án gyilkoltatta meg III. Henrik. A Guisek mellé sorakoztak fel a jezsuiták is, akiknek a biztatására 1589. augusztus 1-jén meggyilkolták a királyt.¹⁰ Egyáltalán nem volt tehát jó sajtója a rendnek, ami magyarázza a pápa szavait is. Ennek a jezsuitaellenes hangulatnak tudható be Minuzio Minucci pápai titkár Vilmos bajor hercegnek írt magyarázkodó levele is, hogy az egész, rendet ért gyanúsítás Michele lovagtól származik, akitől aztán eljutott a legmagasabb szintre, V. Sixtushoz.¹¹ A mi számunkra azonban a főherceg magyarázkodása a fontos; azt ugyanis ő sem tagadta, hogy a jezsuiták állhatatosan és rendíthetetlenül védték a Szentszék érdekeit. Erről a védekezésről több rendi beszámoló is ránk maradt, amelyeknek az elfogultságához persze nem férhet kétség.¹²

A fentiek alapján tehát nyilvánvaló, hogy volt a kitiltásnak egy tisztán politikai és egy tisztán vallási magyarázata. Nem kétséges, hogy – legalábbis kezdet-

fidei causa: summi pontifici sanctaeque sedis apostolicae fortis, et invicta defensio. Eas inde eiecit et abire coegit, imo non solum iesuitas sed omnes etiam religiosos et catholicos, ipsam quoque fidem catholicamque religionem, cum eis per publica statuta exulare, et solum vertere haeretici voluerunt. De reliquis autem principibus bonis, quos adeo iesuitis offensos esse scribitur, equidem ipse mihi meliora polliceor, quando hactenus neminem novi, qui non eos magna benevolentia complectatur et foveat, nec non cum insigni commendatione pro eis agat, quod et re ipsa in mea superioris anni profectione aperte cognovi, cum essem apud ducem Bavariae meum cognatum, et fratrem archiducem Ferdinandum.” ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 29, fol. 113r.

⁹ MAH III, 431. Vilmos március 29-ei levelében azt írja, a jezsuitákat nem is katolikusoknak, hanem egy új szektának tartják. ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 29, fol. 170r–174r.

¹⁰ Ernest Lavisse: *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la révolution*, vol. VI, Paris, 1911, 287, 300.

¹¹ MAH III, 432.

¹² MAH III, 315–373

ben –, az ügyben leginkább érdekelt fél, a Kúria melyik verzió hitelességét fogadta el. Ezt az óvatosságot az is magyarázza, hogy a jezsuiták védelmükre azt hozták fel, hogy az egész vádaskodás a Báthory család tagjaitól ered. Az ügy tehát kétségtelenül nagyon kényes volt, hisz a család volt az erdélyi rekatolizáció egyetlen igazi támasza. Campano tartományfőnök Rómába írt levelében őket vádolta, keserű szavakkal illetve Báthory Istvánt és Andrást, mivel nekik kellett volna megakadályozni a kiűzést.¹³ Nem volt azonban minden rendben a jezsuiták háza táján sem; az Erdélyből Bécsbe kerültek között volt egy olasz, Hieronimo Ferricelli, aki súlyos vádak (gravia et secreta) fogalmazott meg a fejedelem ellen.¹⁴ Campano nyomatékosan kérte a rendfőnököt, hogy se Ferricellinek, se két másik rendtagnak, Emilio Vegának és Szántó Istvánnak ne engedje, hogy az erdélyi ügyekkel kapcsolatban apológiákat és históriákat írogassanak. Különösen Ferricelli miatt aggódott. A fiatal leceit éppen ő vitte az udvarba a fejedelem mellé. Az ifjú jezsuitát gyorsan megváltoztatta az udvari környezet: „Úgy tűnik, az udvarban szerfelett kényessé vált, a kényelmet keresi, amely fogyatékoságának jele, nem akar senkinek engedelmessé válni.”¹⁵

A forrásokból kitapintható az erdélyi jezsuiták megosztottsága. Azt a szakirodalom is hangsúlyozza, hogy nemzeti ellentétek feszültek az erdélyi misszióon belül; volt azonban egy másik törésvonal, amely nem a nemzeti hovatartozás, hanem a rend hivatásával kapcsolatos felfogásbeli különbségek mentén húzódtott. Ezek alapján egészen világosan el lehet különíteni egy udvari csoportot, akik még Báthory István utasítására kerültek az udvarba és a fejedelem személye körül csoportosultak, és egy udvaron kívülit, akik a szó szoros értelmében misszióztak, a köznép közé jártak, prédikáltak, és a szószék mellett tollal is felvették a harcot az eretnekek ellen. Ez utóbbi tipikus példája volt az ekkorra már

---

¹³ MAH III, 435, 469–470. Istvánnak és Andrásnak a kiűzéssel kapcsolatos leveleit uo. 383–384, 460–464. A bíboros a rendfőnöknek írt levelében alaptalannak nevezi a gyanúsítást, hogy a jezsuiták kiűzésének ő lenne az oka.

¹⁴ MAH III, 470.

¹⁵ „Videtur factus in aula nimis delicatus et queri magnas commoditates quae imperfectio esset ab illo auferenda non illi concedendo quaecunque vult” MAH III, 381. Rejtély, mit értett fogyatékoságon a tartományfőnök. Talán összefüggésben van a fejedelem impotenciájával, homoszexuális hajlamaival. Vö. Bartók István: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra, szerk., R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987. (a továbbiakban Udvari kultúra), 135–158.

számottevő irodalmi munkásságot és botrányt is maga mögött tudó Szántó István. Az udvarban Leleszi Jánoson és a botrányos magaviselete miatt eltávolított Undó Mártonon kívül nem találunk magyarokat. A többiek idegenek voltak, lengyelek, olaszok, spanyolok, akik nem tudtak magyarul. Nekik volt a legbizonytalanabb a helyzetük a többi idegen udvaroncéhoz hasonlóan, ezért közülük könnyebben felvehette a kapcsolatot valaki akár a bécsi, akár a gráci udvarral. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy eddig egyetlen dokumentum sem került elő, amely egyértelműen bizonyítaná a jezsuitáknak a Habsburgokkal fenntartott kapcsolatait. Köztudomású, hogy István király éppen a Habsburg befolyás kiküszöbölése miatt tett erőfeszítéseket egy önálló rendtartomány létrehozására, és csak amikor ez nem sikerült, akkor hozatott rendtagokat a lengyel rendtartományból a fejedelemségbe. A fentebb mondottak ugyanakkor azt valószínűsítik, hogy volt azért némi alapja a rendet ért erdélyi vádaknak, és hogy ennek hatására Rómában körvonalazódott egy alternatív megoldás az erdélyi katolicizmus megsegítését illetően.

Ez az alternatíva elsősorban a Magyarországon akkor már évszázadok óta meghonosodott ferences rend irányába történő orientálódást jelentette. István király eleve rájuk akarta bízni az erdélyi egyházi hierarchia irányítását, és ellenállt minden olyan szentszéki nyomásnak, amely jezsuitát, illetve idegen nemzetbelit ültetett volna a püspöki székbe. Az 1588. évi medgyesi végzések után határozottan ebben az irányban történtek meg az első lépések. A kezdeményező fél természetesen a Báthory család volt, ifjabbik Báthory István után testvére, András bíboros és a fejedelem, Zsigmond lépett a porondra. A változásokat a fejedelem 1590. január 16-ai rendelete vezette be, amelyben megbízta unokaöccsét egy székelyföldi vizitációval. Nem tudjuk, hogy megtörtént-e ez a vizitáció, a bíboros mindenesetre néhány hónappal később készített egy feljegyzést, amelyet a nunciuson keresztül eljuttatott Rómába.¹⁶ Ezt a memorandumot Veszely Károly

---

¹⁶ Vö. a bíboros április 9-én kelt levelét: „Il signor cardinale illustrissimo Battoreo mi ha communicato con molta benignità le cose di Transilvania spettanti alla santa religione cattolica et me ne ha dato una nota particolare la quale mando qui allegata per maggior informazione di Vostra Signoria Illustrissima e in quanto io potrò qui non mancarò di servir al sudetto signor cardinale illustrissimo che mostra ardente desiderio di giovare alle cose spirituali di quella provincia.” Vö. ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 26, fol. 367v.

szövegkiadása óta ismerjük, mint ahogy a két évvel később, 1592-ben született instrukciókat és a székelyföldi esperesség alapító oklevelét is.¹⁷

Ennek az 1590-1592-es kísérletnek van egy eddig kellő figyelemre nem méltatott, és az európai Konfessionalisierung kereteibe beilleszthető vonatkozása. Már Annibale di Capua felhívta a figyelmet arra, hogy a kitiltás nem érinti az egyéni ájtatosságot, van tehát mód arra, hogy katolikus papokat hívjanak az országba. Magyarországon egészen a bécsi békéig nem szabályozták a lelkiismereti szabadság gyakorlásának módját, annak keretét a főkegyúri jog adott, ennek alapján fogadtak be vagy éppen űztek el papokat birtokaikról a főurak. Erdély ebből a szempontból önálló úton járt, János Zsigmond és az erdélyi rendek több országgyűlési végzésben rendelkeztek a hit szabad hirdetéséről, kizárva azonban ebből a katolikusokat. A rendelkezések a szokásjogot mégsem írták felül, a legjobb példa erre a Báthory család, amely a végzések ellenére mindig tartott birtokain katolikus papokat, főleg ferenceseket. A nuncius tehát erre a gyakorlatra célzott, és az erdélyi katolicizmus sorsát a kezébe vevő Báthory András is erre az alapra szándékozott építeni.

A bázist vagy az erőforrásokat azonban a dolog természetéből adódóan Lengyelországból kívánta biztosítani. Ennek érdekében próbálta megszerezni a krakkói püspökséget, amelynek birtokai a magyar határ mentén helyezkedtek el, iskoláit és jövedelmeit a magyar vagy erdélyi ferencesek felkészítésére lehetett volna fordítani. A püspökséget azonban vetélytársa, Jerzy Radziwiłł kapta meg, ráadásul András túlságosan is belebonyolódott a lengyelországi pártharcokba Jan Zamoyski oldalán, a Habsburg-ellenes birodalmi ellenzék egyik vezető erejével, a brandenburgi őgrófsággal fenntartott kapcsolatai pedig a Szentszék határozott rosszállását váltották ki. A pártharcok közepette mégis volt gondja arra, hogy felkarolja a katolikus vallás ügyét. András, aki Lengyelországban nevelkedett, más dimenzióban látta az erdélyi katolicizmus ügyét, erre engednek következtetni nemcsak erdélyi, hanem lengyelor-

---

¹⁷ A kérdéskörrel részletesen foglalkozom fentebb idézett tanulmányomban. A memorandumokat Possevino művének tartottam, abból kiindulva, hogy azok Rómában születtek, András nevében, mivel az ő neve alatt nyújtották be, afféle háttéranyagként. A nuncius áprilisi levele azonban minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy azok Báthory András tollából születtek, és még az 1590. év elején, tehát nem egy évvel később, mint feltételeztem.

szági lépései is. Az egyházi reform, vagyis a tridenti zsinat határozatainak bevezetésére határozott erőfeszítéseket tett a porosz területen lévő warmiai püspökségben 1593-ban, amellyel kivívta a nuncius, Germanico Malaspina elismerését.¹⁸ Ugyanerre törekedett a meghíúsult krakkói püspökség, majd koadjutorság után kárpótlásként kapott, Varsótól nem messze fekvő czerwiński apátságban is. Más kérdés, hogy ennek kapcsán a plosci püspökkel került összeütközésbe, akinek fennhatósága alá az apátság tartozott.¹⁹

Ennek a reformtevékenységnek egyik érdekes és eddig ismeretlen példája, hogy warmiai püspökként, illetve az annak alárendeltségébe tartozó miechowi apátság prépostjaként kegyura volt a lengyel határ közvetlen szomszédságában, de még a magyar királyság területén fekvő landeki kolostornak is. A kolostor ügyéről fennmaradt András két érdekesítő levele, az egyiket Andrea Caligarinak, az egykori lengyelországi nunciának, a másikat XIV. Gergely pápának írta. Az 1591. év tavaszán Rómába eljuttatott levelekben felvázolta a kolostor ügyének a katolikus hit megőrzése szempontjából egyedül lehetséges megoldását. A kolostor birtokaira a térség egyik vagyonos ura, lutheránus palocsai Horváth György vetett szemet, aki először birtokcserét ajánlott, végül abban állapodtak meg, hogy tízezer lengyel forintért eladják neki, a pénzen pedig Lengyelországban vásárolnak birtokot. A feltételek közt szerepel, hogy a miechowi apátság nem adja át a főkegyúri jogot, vagyis Horváth Györgynek kezességet kellett vállalnia, hogy tiszteletben tartja a katolikus vallást, a landeki plébánost pedig, akit a prépost helyére állítanak, a landeki tizedbevételből kellett eltartani. Halála esetén az apátság kegyúri jogával élve, jelöli ki az új papot. A többi pap ellátásának egy része, bár ezt nem fejt ki részletesen a tervezet, feltehetően a lengyelországi birtok jövedelméből származott volna. A feljegyzés azért rendkívül fontos számunkra, mivel más dimenzióba helyezi azt az egy évvel későbbi kísérletet, amelyről Veszely Károly jóvoltából már régóta tudunk. 1592-ben ugyanis a bíboros ugyancsak a kegyúri jogot a közép-pontba állítva utasította helyettesét, Jósika Istvánt, hogy a birtokadományozásoknál fordítson gondot arra, hogy az adománylevelben rögzítsék, a fejedelem

---

¹⁸ ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 35, fol. 337r, 340v.

¹⁹ A vizálýról vö. ASV Fondo Borghese III, vol. 120, 225r, 233v, 242r–271v, Segr. Stato, Polonia, vol. 35, fol. 343rv.

fenntartja kegyúri jogát, a katolikus vallás érdekei tehát semmiképpen sem sérülhetnek.

Az egyházfegyelmi kérdéseken túl tehát különös hangsúlyt fektetett a katolikus vallásgyakorlat jogi körülbástyázására is. Ez tulajdonképpen az erdélyi vallásügyi rendelkezések megsértése volt, de a szokásjogban gyökerező és Werbőczy Hármaskönyve által is kodifikált kegyúri jog erősebbnek bizonyult ezeknél a rendelkezéseknél. Ha nyugatra tekintünk, azt látjuk, hogy a Német-római Birodalom területén az augsburgi vallásbéke a lelkiismereti szabadság alapján szabályozta a hitgyakorlás módját. Ez egyértelműen a lutheránusoknak kedvezett. Egyik cikkelye ugyanakkor kimondta, hogy a lutheránus vallásra áttérő egyházi közösségek nem vihetik birtokaikat magukkal, az a katolikus egyházé marad. Ezzel kapcsolatban még egy adatot érdemes idézni: amikor Germanico Malaspina lengyelországi pápai nuncius 1593-ban Svédországba követte III. Zsigmondot, egyik jelentésében a svéd helyzetre utalva a következő, egy katolikus főpap szájából szokatlan érveléssel állt elő. Mivel Svédország lutheránus, írta, és csak elenyésző számban maradtak katolikusok, a legcélszerűbb az augsburgi vallásbéke lelkiismereti szabadságra vonatkozó előírásait követni, mert ez a protestánsok által is elismert alapelv lehetővé tenné a svéd katolikusok zavartalan hitgyakorlását.²⁰

A Szentszék megkülönböztetett figyelemmel kísérte a térség többi államának gyakorlatát is. Ezt bizonyítja az államtitkárság aktái között őrzött feljegyzés a csehországi katolicizmus helyzetéről. Ennek 7. és 8. pontja kimondja, hogy az érsekek nem rendelkezhetnek szabadon a fennhatóságuk alatt lévő papokkal és egyházakkal, mert azok a konzisztóriumnak engedelmessé válnak, azok viszont anyagilag a kollátoroktól, vagyis az egyházközösségektől függenek. A tanítók azonban nincsenek alárendelve a plébánosoknak.²¹ A feljegyzés *ius liberum*nak nevezi a főpapság kegyúri jogát, amelyet az képtelen alkalmazni. Az episzkopálisnál jóval decentralizáltabb cseh egyházszervezet a hu-

---

²⁰ Vö. ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 35, fol. 199v–200v.

²¹ A 17 pontos feljegyzés címe: *Religio catholica quas ob causas collapsa sit in regno Boemiae*. Vö. ASV Segr. Stato, Germania, vol. 94, fol. 343r, 349v.

„7. quia archiepiscopo non est ius liberum, in omnes parochos et ecclesias. Per hoc enim, quod quidam subsunt consistoria quidam vero neque illi nec consistorio, sed solis collatoribus, hinc fit ut non possit subsunt in concordiam. 8. Quia scholares non subsunt parochis.” 343r.

szita harcok eredményeként jött létre, amely nemcsak a cseh klérus, hanem Róma beleszólását is megnehezítette a cseh egyházi ügyekbe. Ha a csehtől eltérő volt is, Svédországgal sok hasonlóságot mutattak a Magyarországon kialakult katolikus-protestáns felekezeti viszonyok. Úgy tűnik tehát, hogy András a János Zsigmond által a katolikus hitgyakorlat kizárásával érvényesített lelkiismereti szabadság érintetlenül hagyása mellett, amely, mint fentebb láttuk, a gyakorlatban mégis csak magába fogadta a katolikusokat is, a régi, hagyományos főkegyúri jogra kívánta alapozni az erdélyi egyházpolitikát. Ez a *modus vivendi* lehetővé tette volna az erdélyi katolikus egyházi hierarchia lassú megerősödését és a katolikus felekezeti élet zökkenőmentes belesimulását az erdélyi viszonyok közé.

Az András által a helyi viszonyok figyelembevételével kidolgozott megoldás egy a világi elemnek jobban alárendelt egyházszervezetet hozott volna létre, amelynek élén főkegyúrként – ahogyan azt ebből a szempontból nagybátyja, Báthory István is szorgalmazta – a fejedelem állt volna.²² A hit gyakorlásában pedig, szintén tudomásul véve a fennálló helyzetet, a lelkiismereti szabadság korlátozottan kimondott, de mégis szabadon gyakorolt elvébe kapaszkodott. Ez a protestánsok által annyira hangsúlyozott elv tehát Erdélyben éppen a katolikusokat segítette volna. Teljesen nyilvánvaló, hogy a bíboros egy percig sem gondolta komolyan azt az István király által is felkarolt tervet, hogy ő legyen Erdély püspöke.²³ Ő megelégedett, legalábbis pillanatnyilag azzal, hogy felügyelje a nyáját, az irányítást a középszintű vezetésre bízva, akit viszont Jósika személyében a világi hatalom ellenőrzött volna. Ez azonban hosszú távon a gyakorlatban az erdélyi katolikus hierarchiának a protestánsokéhoz való hasonulását jelentette volna egyházszervezetileg is. Ha néhány évtizeddel előretekintünk, azt látjuk, hogy a református erdélyi fejedelmek főkegyúrként jelölték az erdélyi katolikusok lelki vezetőjét, akinek személyét a Szentszék, tudomásul véve a szokat-

---

²² Kruppa im.

²³ Érdekes módon éppen ezzel az érveléssel hozakodott elő már 1583-ban is, egy, a Szatmár és Nagybánya ügyében folyó tárgyalásokon a császári küldöttség által készített beadvány: „...eam ob rem credo cordatos quosque intelligere illustrissimum dominum Batorem qui Romam profectus est, iam tutiore esse in statu, quod in Polonia praeposituram assecutus sit, quam si pinguissimum episcopatum obtinisset in Transsylvania.” *ASV Segr. Stato, Germania*, vol. 94, fol. 249r.

lan helyzetet, apostoli helynöki státusban, korlátozott vikáriusként püspöki jogkörrel utólag ki is nevezte.²⁴ Hasonló irányba fejlődött volna a magyarországi katolikus egyházi szervezet is; a bécsi béketárgyalások közben és után a felsőmagyarországi nagyurak, például Thurzó György, vagy Illésházy István, határozott lépéseket tettek a magyarországi katolikus püspöki hierarchia lebontására azzal a nem titkolt céllal, hogy a katolikus egyházi hierarchiát szervezetileg egy szintre hozzák a protestánsokéval.²⁵

A bíboros kísérletének gyakorlatban történő átültetésére a történelem nem hagyott időt, a békés, háttérbe húzódó, az egyszerű hívekre és a hitéletre koncentrááló munka helyébe újra a jezsuiták léptek. Alfonso Carrillo éppen abban az évben tűnt fel a fejedelmi udvarban, amikor a bíboros a székelyföldi vizitáció után megtette az első határozott lépéseket a székelyföldi esperesség létrehozására. Az esperességről megalakulásának tényén túl semmit nem tudunk, annál inkább az udvarban újra kiéleződő frakcióharcokról, amelyből a jezsuiták sokszor indokolatlanul felvállalt vagy provokált konfliktusokkal vették ki a részüket, akár az udvarban tartózkodtak, akár a köznép között jártak. A kitörő tizenöt éves háború a fejedelemséget potenciális katonai szövetségesként értékelte fel, és ebben a nagy játszmában a rend Alfonso Carrillón, a fejedelem gyóntatóján keresztül minden eddiginél meghatározóbb hatást gyakorolt az udvarra és azon keresztül az erdélyi egyház- és külpolitikára. A végeredmény finoman szólva sem volt egyértelműen pozitív; Giovanni Ferreri prágai pápai nuncius 1604-ben óvatosan megfogalmazott szavai szerint a jezsuiták, bár bizonyára nem a rossz szándék vezette őket, mégsem sáfárcodtak jól a rájuk bízott hatalommal.²⁶

---

²⁴ Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp., 1935, 241–244.

²⁵ Ez a rendkívül izgalmas kérdéskör további tanulmányozást igényel.

²⁶ „...trovo che si può dire nessuna per hora, ma mediocre si essercitarebbe se vi fosse vescovo, e se bene non dubito che i padri gesuiti non usassero bene l'autorità, credo però anche che non la essercitariano mal volontieri...” Vö. Jezsuita Okmánytár. Magyarország és Erdélyt érintő iratok (1601–1606) I/1-2. köt. S. a. r. Balázs Mihály et alii, (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.), Szeged, 1995. 245. sz. irat. Ehhez vö. még az 1606-ban Rómában benyújtott memorandum jezsuitákra vonatkozó kritikus megjegyzéseit. A szakirodalom eredetileg Verancsics Faustus csanádi püspöknek tulajdonította az emlékiratot. Ennek kritikáját és a szerzősége vonatkozó új javaslatokat vö. Kruppa Tamás: *Adalékok Verancsics Faustus csanádi püspök életrajzához*. In: *Verancsics Faustus 1551-1607*. Vár ucca tizenhét, negyedévkönyv, 1994/3, Veszprém, 153–158.